

FİZİKİ PLANLAMA BAĞLAMINDA KÜLTÜRÜ VE MEKANI YAŞAMAK: BÖLGESEL BİR KALKINMA PROJESİ OLAN “GAP” BUNUN NERESİNDE?

Yrd. Doç. Dr. Kamuran SAMİ

Dicle Üniversitesi, Müh. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 21280 Diyarbakır

ÖZET

Türkiye’de, 1960’lı yıllardan sonra makro ölçekli öngörülerle “planlı kalkınma dönemleri” bir devlet politikası olarak uygulama sürecine girmiştir. Planlı bir şekilde gelişmek “batılılaşmak politikası”nın bir gereği olmakla birlikte, “baskın güçler” yerel örgütlerin yardımıyla enformel bir şekilde gelişen kendi fiziki planlama kararlarını uygulamaya sokmuşlardır. Ülkemiz ile GAP Bölgesi, kendilerine özgü olan yerel koşulları; kendi perspektifleri içerisinde, sosyo-ekonomik, kültürel, mekansal ve yerleşim bağlamında sorunlu olan yapısal bileşenlerini günümüze kadar getirebilmiştir. GAP Bölgesi’nin, özellikle, yerel feodal yapısından türeyen sosyal, ekonomik ve yerleşim politikaları sorunsalında; fiziki planlama bağlamı içinde, yeni çözüm ilkeleri ortaya koymak ve de bölgesel geri kalmışlığı yok etmek amacıyla, bölgesel kalkınma amaçlı “Güneydoğu Anadolu Projesi” (GAP) devreye sokulmuştur.

Ülkemizde uygulanagelen planlı kalkınma politikalarının GAP bileşkesi içindeki yerleşim politikaları yaklaşımı; GAP Bölgesi’nde çok kısıtlı koşullarda yaşanagelen toplumsal grupların yerel eğilimlerini, kendi etki alanı içinde net bir şekilde tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Kentleşme sürecinin dokusal bileşenlerine etki eden mekan, kültür ve çevre üçlüsünün toplumsallık simgesi; “tutarsız yerleşim politikaları”nın kısır ilişkilerinden dolayı, süregelen bu çelişkiler kendi içlerinde bir uzlaşmayı ortaya koyamamışlardır. Buna karşın; metanın egemen olmadığı, birey ve onun üst bileşenini oluşturan “toplumsal grubun erki”; mimarlık-yerleşim ikilisiyle örtüşen “kültür-mekan” ilişkilerinin bir doğal ortam içerisinde gelişmesine olanak vermiştir. Bu bağlamda, yerel değerlerin “bölgesel kalkınma ölçekli projeler”in ara katmanları içerisinde düşünülmesi; “artı değer eğilimi” ile “toplumsal yerleşim eğilimleri” arasında oluşacak sorunların çözümüne yeni bir katkı koyacaktır.

Modern mimarının aşırı kolaycılığı; yerel değerlerin önemini ikincil bir konuma sokarak, toplumsal kabullerden soyutlanmış çevrelerin oluşumunu kolaylaştırmıştır. Halbuki, fiziki planlama toplumsal boyut kümesi içinde, “kültür ve mekanı yaşama alışkanlığı”; planlama

pratiği içinde kendini bulamıyorsa, bu olgunun karşısına kent(ler)in çeperlerinde gecekondular ile çöküntü bölge oluşumlarının kaçınılmazlığı ortaya çıkmaktadır. Bu da, kentlerin tarifini anlamlı hale getiren ve fiziki planlama olgusunda nirengi noktalarını teşkil eden tarihi dokular ile tarihi simgelerin birer birer yok oluşuna fırsat vermektedir.

Bu çalışmadaki temel yaklaşım; Güneydoğu Anadolu Projesi'ne (GAP) eleştirel bir bakış getirerek, toplumsal boyut bağlamında; "yerleşim, kültür ve mekan" gibi kavramların projenin fiziki boyutu içindeki yerlerini irdeleyerek, çalışmanın kurgusunu tamamlamaktadır.

1. GİRİŞ

Ülkemiz, ekonomik, toplumsal ve coğrafi bölgeler bazında farklılıklar gösterebilen bir ülke karakterini çizmektedir. Kendi bütünseli içinde çelişkiler gösterebilen bu ayrımları, coğrafi ölçekten mekansal ölçeye; kültürel boyuttan bireysel eğilimlere kadar yayabilme olanağı vardır. Geçmişten günümüze süregelen bu çelişkileri bünyesinde taşıyan bölgesel ayrımları ortadan kaldırma fikrinden hareketle; Güneydoğu Anadolu Projesi(GAP) fikirsel boyuttan kılıgusal bir sürece sokulmuştur. Ancak, GAP, bölgenin toplumsal yapısının her safhasında yapacağı etki net olarak bilinmemekle birlikte, öncesi kestirimlerle veya projenin fiziki boyutuna bakarak, çoğu şeylerin GAP'ın yaratacağı yeni açılımlar nedeniyle değişime uğraması kaçınılmaz olarak gözükmektedir.

Dünyada kabul gören fiziki plan yaklaşımları; "sanayi toplumu" olma süreçlerini aşmış batı toplumlarının kültürel çevre ve mekanı algılama gerçeklerinden hareketle ortaya çıkmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) bileşkesinde, GAP Bölgesi'nin toplumsal yapı örüntüleri; bu projenin ekonomik sonuç ve teknik boyutu içinde yeterli düzeyde anlamını bulamamaktadır. GAP'ın niteliklerini hedefleriyle karşılaştırdığımızda, bölgede toplumsal değişimler diyalektik bir süreç olarak gelişebilmelidir. Teknolojik gelişmeler kaçınılmaz olarak kentsel dokuya, mekana ve toplumsal kültüre yansımacaktır. Önemli olan, GAP ekosistem bütünselliği içerisinde, teknolojik gelişmelerin sunacağı yeni olanaklar; fiziki planlama süreçleri ile mevcut kültürel doku bileşenleri, kendi bütünü içinde bir çelişki yaratmayan bir oluşum gösterebilmelidir.

Her ülkenin, herhangi bir bölgesinde veya kent(ler)inde, o yerlere ait özgünlükler vardır. Ancak toplumsal kabullerden soyutlanarak empoze edilmeye çalışılan ani gelişmeler, bu özellikleri; bu kendine özgünlüğü veya yerelliği yok etmek için fırsat arar. Oysa değişimler; kentsel politikaları ve kentleşme eğilimlerini sarmalayan ataleti ortadan kaldırarak, yerleşim alanlarında yaşayanların ortak karakterlerinin bulunduğu ve ortak isteklerin şekillendiği bir sonuç olarak ortaya çıkabilmelidir (Çubuk, 1997). Fransız bir sosyolog şu çözümlenmeyi yapıyor: "Bütün kültürler, zaman akışı içinde bazı değişimlere uğrarlar. Başka kültürlerle temasın ve toplumlardaki doğal gelişmenin sonucunda ortaya çıkan yeni görüşler, toplumun temel değer yargılarının çevresinde kalmak koşuluyla, onun kültürünü etkiler. Toplum, temeliyle çelişmeyen görüşleri zaman içinde benimseyebilirken, çelişenleri reddeder. Bu seçme hakkı yitirilmediği sürece, kültür, dengesini ve benliğini korur. Seçme hakkının ortadan kalktığı durumlarda ise temel değerler değişebilir ve yaşamsal kurallar sarsılabilir. Bu gelişme sonucunda kültür yıkılır, parçalanır ve kültürsüzleşme dediğimiz duruma çıkar"(Tanilli, 1996, s.44).

II. Dünya savaşı sonrası ortaya çıkan yeni toplumsal eğilimler, ekonomik ve kentleşme sorunlarının dayattığı koşullar, yeni yerleşimlere duyulan ihtiyacı kat kat arttırmıştır. Bu olgu; modern eğilimin felsefesi haline gelen seri ve hızlı yerleşim üniteleri üretmekle birleşince, kullanıcılar zamanla bu olaydan olumsuz bir şekilde etkilenmekten gecikmediler. Yerleşim ve kullanıcılar arasında var olan uzlaşma sürecine karşın; çağımızın başında, isyan grupları oluşturulup, bunu da geleneksel mimarlığı yadsıyan cephe platformlarının oluşturulması izlemiştir. Bu politikalarla, özellikle, belli bir süre sonra herşey metaya indirgenerek, günümüzde olduğu gibi tüketici bir toplum olmanın yolu açılmıştır.

2. YEREL BİR BAĞLAM DAN ULUSAL BİR AÇILIMA DOĞRU: “GAP”

Türkiye’de cumhuriyet sonrası yaşanan toplumsal değişimler kentlere dalga dalga yayılırken; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki yansımaları farklı düzeylerde bir etki göstermiştir. Toplumsal yapıya yansıyan bu sancılı değişimler, özellikle, 1925(Doğu İsyanı) tarihinden sonra, doğuda sürececek “bölgesel sorunlar”ın hareket noktasını oluşturmaktadır. 1925’lerde ortaya çıkan bu toplumsal başkaldırının mülkiyet üzerindeki etkisi; isyana katılan veya manevi destek veren büyük toprak sahiplerinin topraklarını belli bir süre kullanamama sorununu ortaya çıkarmıştır. Dışarıdan getirilen göçmen vatandaşlarla doğudaki mevcut iskan yapısında değişikliğe gidilmiş ve kentlerin dokusal kurguları yeniden tanzim edilmeye çalışılmıştır. Bu ani değişimler, başka yerlerde olduğu gibi, GAP Bölgesi’nde kentleşme olgusunu yalınkat bir sürece sokarak, kent ve çeperlerinde demografik bir büyümenin önünü açmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kaynak ve nüfus dengesi açısından oldukça büyük bir kalkınma potansiyeline sahip olmasına karşın; bölge, sosyo-kültürel, kentsel ve ekonomik düzeylerde ülke gelişmesinin çok gerisinde kalmıştır. Bölgenin nüfus ve kaynak potansiyelinin değerlendirilmesi için, entegre bir proje olarak isimlendirilen “Güneydoğu Anadolu Projesi”(GAP) uygulaması; bölgede ekonomik verimliliğin artması, kentlerin mekansal boyutta yeniden ele alınması veya mevcutların yeniden ıslah edilmesi ve alt yapı hizmetlerinin değişmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır (Açma, 1991, s.111).

GAP üzerine yapılan araştırma ve çalışmalar; projeyi bölgesel kalkınma süreci içinde daha da anlamlı bir hale getirmenin ufkunu açmaktadır. Dünyada yapılagelen bu tür bölgesel kalkınma projeleri, ekonomik olduğu kadar; sosyal, kültürel ve politik unsurları da beraberinde içermektedir. Bölgesel kalkınma süreci; yapısal değişme, sanayileşme, kentleşme ve bunlarla ilgili birçok olguyu da beraberinde kapsamaktadır.

Fiziki planlama hareketlerinin kılışsal anlamda yaşamını sürdürebilmesi için, planlamanın yapıldığı bölgenin coğrafi ve yerel kültür ekolojisinin dominant noktaları araştırılarak, fikirsel düzeyde bir sınıflandırma sistematiği ortaya çıkarılabilinmelidir (Gosling ve Maitlend, 1984, s.17). Elde edilecek bu temel bilgilerden hareketle, iyi bir planlamanın kurgusu şu nitelikleri taşıyabilmelidir:

- Kamu yararına hizmet etmesi,

- Halkın katılımıyla hazırlanmış olması,
- Kapsamlı ve uzun erimli olması,
- O toplumda yaşayanların seçme olanaklarını arttırması,
- Toplumdaki kişiler hakkında ayırım göstermemesi ve herkesin plan hakkında kolayca bilgi edinmesi,
- Kentte yaşamın akışını durdurulmaması gecikmemesi diye sıralanabilir (Tekeli, ?, s.21-22).

GAP, gelişen evreleriyle birlikte bölgenin sanayileşme sektöründe büyük değişimler yaratacaktır. GAP'taki Sanayileşme, bir boşlukta veya kendiliğinden oluşan bir süreçten değil; belli sosyal, kentsel ve ekonomik düzeylerin oluşturulduğu bir ortamda ortaya çıkabilmelidir.

GAP, belli düzeylerde sosyal ve ekonomik göstergelerin gelişimini sağlayarak, bölgenin kısa bir süre içerisinde sanayi dönemine girmesine fırsat verecektir (Erkan, 1987, s.137-138). Günümüzde, sosyo-ekonomik yapısı alt düzeylerde olan bu bölgenin, "GAP" sonrası, sanayileşme sürecine girmesiyle oluşacak köklü dönüşümler ve dinamik hareketlerin kentsel yapılaşmaya ve mekansal gelişmeye yapacağı etkilerin, çok iyi analiz edilerek, ileriye dönük yerleşim ve tasarım ilkeleri oluşturulmalıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sosyo-ekonomik ve fiziki alt-üst yapıların hala belli bir olgunluğa ulaşmamış olması, büyük bir sorunu teşkil etmektedir. Bu nedenle, tarıma dayalı bir toplum karakterini gösteren "GAP Bölgesi", gelişmelerin ara safhalarını yaşamadan, modern sanayi toplumunun değerlerini bir anda kabul edip, yaşaması sorunlu olabilecektir.

GAP içinde geliştirilmesi öngörülen kalkınma planı; sektörler boyutunda veya sektörlerin bölge içinde, birbirleriyle olabilecek bağlantı süreçleri, tutarlılık gösteren modeller şeklinde olabilmesine karşın; kentsel veya mekansal boyutta olabilecek planlamalar hiç düşünülmemiş veya ihmal edilmiştir. Çünkü, ülkemizde birçok yasa ve kanun olmasına karşın; yerleşim bölgelerinde planlama süreçlerine gerekli önem verilmemektedir. Bu nedendir ki; kentlerde arsa spekülasyonları yapılarak, plansız yerleşimler ve yasadışı rant kavgaları ortaya çıkmaktadır. Kentlerde, kentsel arsa üretiminin ihtiyaca cevap verememesi kaçak yapılaşmayı özendirmiştir. Büyük kentlerdeki konutların yarıdan fazlası gecekondular ve ruhsatsız konutlardan oluşmaktadır (DPT, 1995, s.172).

GAP Bölgesi, bugün birbirleriyle bağlantılı bir dizi sorunla iç içe yaşamaktadır. GAP, bölgede uygulama sürecine aşama aşama girerken, bölgenin mevcut sorunları, işkolları arasındaki işleyişi ve projenin entegrasyon sorunlarındaki belirsizlikleri hala devam etmektedir. Bu sorunlar, projenin gelişim evreleriyle beraber çözüm yollarını mutlaka bulacaktır. Ancak, bölgenin kalkınmasında belirleyici rol oynayacak ve aşağıda sıralanan sorunların temel sorunlar bileşkesi içinde düşünülmesi, tartışılan sorunların çözümüne kolaylıklar getirecektir:

- Köylerden büyük kentlere ve bölge dışındaki cazibe özelliği olan yerleşimlere göçün yoğun bir şekilde olması, öncelikle, 1980'den sonra bölgede artan terörün göçe ivme kazandırması,

- Düzensiz kentleşmeyle birlikte, konut sorununun nicelik ve nitelik olarak varlığını sürdürüyor olması,
- Arazi mülkiyeti dağılımındaki fiziki sorunların hala etkin bir şekilde sürmesi,
- Eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği (GAP Master Plan, c.2, 1990, s.2-4).

3. TOPLUMSAL GELİŞİM SÜRECİ İÇİNDE DEĞİŞİMİ YAŞAMAK: GAP VE YENİ ARANIŞLAR

Kent(ler) ve yerleşimler bağlamında, 21. yüzyıla hazırlanan dünyamızdaki gelişmekte olan ülkeler, hızlı ve dinamik bir oluşum süreci içindeler. Bu bağlam içerisinde yapılacak "bölgesel kalkınma projeleri" büyük bir önem arz etmektedir. Olabilirliği çok kuvvetli olan bu gerçeğe karşın, belli sayıdaki gelişmemiş ülke ile gelişmekte olan ülkeler hâlâ sosyal, ekonomik, kentsel ve kültürel sorunlarını çözebilme mücadelesini vermektedir. Bu ülkelerin ortak sorunlarını bir çerçeve içerisinde tanımlayabilen olgunun başında, nitelik ve nicelik olarak yetersiz kalan konutlaşma, yerleşim ve bunlarla ilgili kültür olgusu gelmektedir. Bu nedendir ki, gelişme sancılarını yaşamakta olan birçok ülkede göze çarpan özelliklerden biri, geleneksel ve modern sosyal grupların, mekansal kullanım sürecinde birbirlerine zıt bir konumda olmalarıdır.

Geleneksel her toplum, başarabildiği oranda, kendilerine özgü bir mimari formu yaratma güdüsü içinde olmuşlardır. Tıpkı kendi dilleri, elbiseleri ve folklorleri gibi değerleri, kendilerine özgü bir yaklaşımla uygulamışlardır. Buna karşın; modern mimarideki yanlış uygulamalar, toplumları geçmişleriyle olan bağlarını zayıflatmış, zengin ve fakir evlerinde hep olagelen mimariye özgü karakter ve simgeleri de yok etmiştir (Fathy, 1976. s.19).

GAP Bölgesi veya kentler ölçeğinde, ekonomik ve toplumsal yapının hiyerarşik bir düzen içinde gelişmesini gösterebilen veriler yetersiz olmakla birlikte; GAP'taki gelişmeleri gözlemleyerek, ortaya çıkabilecek sonuçları tahlil etmek o kadar zor değildir. İktisatçı Hoffman, gelişmemiş bir ülkeyi veya o ülkenin bir bölgesini şöyle tasvir etmektedir; gelişmemiş bir ülke veya bölge, kendi fakirliği ya da ekonomik yetersizliğini kökünden söküp atma olanağına sahip değildir. Ulaşım ve iletişim sistemleri yetersiz ya da mevcut ağları çok düzensizdir. Genellikle fabrikalardan ve tarım aletlerinden yoksun bir şekilde üretim yapabilmektedir. Teorik ve pratik alanda yeterli derecede yetişmiş ve kalkınma sürecine katkıda bulunabilecek durumda olan pek az imkana sahiptir. Az gelişmiş ülke ve bölge herhangi bir şekilde bir zenginliğe sahipse, bu zenginlik çoğunlukla birkaç kişinin veya grubun elinde toplanmıştır (Hoffman,1962, s.33-34).

Hoffman'ın açıklamaya çalıştığı gelişmemişlik olgusu, bugünkü koşullarda GAP Bölgesi'ni artık tanımlamamaktadır. GAP, fiziki özellikleri ile kalkınma planlama aşamalarının ortaya koyduğu sonuçlar itibarıyla, çizilen tabloyu tümünden geçersiz kılacak bir aşamada olup, 2005 yıllarına doğru master planda ortaya koyulan hedeflerine ulaşabilme gayreti içindedir. GAP'ın fiziki uygulama aşamasına getirilmesi ve çağdaş yaşamın bireye sunacağı yeni koşullar; bölgede, çevresel ve toplumsal boyutta yenileşmeye veya değişmelere katkı sağlayacaktır.

Değişimler, geleneksel değerleri yok eden veya değerleri etkisizleştirici bir oluşum içinde olmamalıdır. Bu tür ikilemelerde, temel gaye, geleneksel çevrelerin özü korunmuş bir şekilde çağdaş yaşam içerisinde yeniden formüle edilebilme koşulları taşımalıdır (Samizay ve Kazıme, 1993, s.235). Geleneksel değerleri savunmadaki gaye, geçmişin ilkel ve içine kapanık kurallarını günümüzün çağdaş değerlerine hakim kılmak değildir. Amaç, yüzyılların birikimiyle farklı ulus ve kültürlerin buldukları çevrenin fiziki ve sosyal koşullarını dikkate alarak, inşa ettikleri kent ve yerleşim dokularında kullandıkları kriterleri, günümüzün çağdaş yerleşimlerine aktarabilir sorusuna cevaplar arayabilmektir. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin sonuçları, Diyarbakır(Bölgenin önemli kentlerinden biridir) ve bölgenin öteki illerinin kentsel dokuları üzerinde değişime yönelik yapacağı etkiler, sınırları çizilmiş mutlak bir süreci kapsamamalıdır. Yoksa, süreklilik gösteremeyen değişim, sosyalleşmede bir durgunluk ve çevresel boyutta bir bölünmüşlük yaratacaktır.

4.SONUÇ

Güneydoğu Anadolu Projesi; sonuç ve ortaya koyduğu ilkelerle, mimari anlamda bir pota içinde analiz edilmelidir. Böylece, bölgenin önemli (Diyarbakır, Şanlıurfa, Gaziantep vb.) kentsel yerleşimlerine yeni bir anlayış getirilmelidir. Projenin ortaya koyacağı yeni gelişmeler sayesinde, mekansal tasarımlarda yenilikler kendini kısa bir süre içinde gösterecek şekilde kurgulanmalıdır. Geleneksel malzemelerle, yeni malzeme türlerinin ortaya çıkması, tasarımda esneklikler meydana getirecektir.

Bugün, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin tam kapasite ile üretim düzeyine varmamış olmasından dolayı; ekonomik verimin kentlere ve göç eden insanlara yansması mümkün olmamaktadır. Bu da, kente gelen insanların, kentin fiziki gelişimine bir katkıda bulunamadan, çöküntü bölgeleri içerisinde barınma ihtiyaçlarını çözebilme girişimi içinde olmalarına neden olmaktadır. Diyarbakır kent merkezi, bölgenin kent merkezleri arasında en çok göçe maruz kalan kentlerin başında gelmektedir. GAP tali projeleriyle beraber aktif üretime geçtiğinde, kentlere yönelecek göçte yoğun bir artış meydana gelecektir. Bu dönemde ortaya çıkacak göç olgusu, kırsal nüfusun yeni istihdam olanakları yakalaması şeklinde yoğunluk kazanacaktır. Bu olgudan hareketle, düzensiz kentleşmenin önüne geçmek için kullanıcıların toplumsal yapı ve beklentileriyle uyum sağlayacak ve çevresel kriterlerle tasarım kriterlerinin bir arada olabileceği yeni yerleşim alanlarının iskana açılması gerekli olacaktır. Bu yeni yerleşimlerin fiziki çerçevesini çizecek olan "nüfus yoğunluğu" büyük bir önem kazanacaktır.

Kentsel gelişmeyi sürekli kılabilmek, kentin tarihiyle beraber taşıdığı kimliğini yeni gelişmeler ölçeği içinde iyi tanımlanmasıyla olanaklıdır. Çünkü, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin yapısal değişim üzerinde yapacağı etkiler, salt kent merkezleriyle sınırlı tutmanın olanağı yok gibidir. 1990 sayımına göre, GAP Bölgesi'nde nüfusun %50'si kent merkezlerinde yaşamaktadır. GAP projeler grubunun tamamlanmasıyla, kent merkezlerinde yaşayacakların oranı %50.5'in üzerinde olacaktır. Bu nedenle, yerel örgütlerin yeni bir organizasyon kimliğine kavuşarak, konut üretimleri üzerinde etkilerini geliştirebilmelidir.

GAP, bölgenin yıllardan beri alışık olmadığı sosyal, ekonomik ve kültürel değişim ile teknolojik gelişmelerin yaratacağı “artık değer”in bölge halkının alışkanlıklarına getireceği değişim önem arz etmektedir. Tarım ve sanayi sektöründeki gelişmeler, yerleşim dokularında radikal bir değişim getirmese bile, yeni standart ve tasarım kriterlerin olmasını zorunlu kılacaktır. Standartların bağlı olduğu değişkenlerle değişmesi belirli bir zaman ve yerle ilişkilidir.

KAYNAKLAR

AÇMA, B., (1991), Sanayileşme Perspektifinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Projesi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

ÇUBUK, M., (1997), “Yeni Bir Toplumsal Oluşum Uygulama Aracı Olarak Kentsel Politika”, Türkiye’de 21. Dünya Şehircilik Günü Kentsel Politikalar Kolokiyumu, 6-8 Kasım 1997, ODTÜ, Ankara.

DPT., (1995), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996-2000, Ankara.

ERKAN, H., (1987), Sosyo-Ekonomik Bölgesel Gelişme, D.E. Üniversitesi Yayınları, İzmir.

FATHY, H., (1996), Architecture For The Poor, The University of Chicago Press, Chicago & London.

GAP MASTER PLANI, (1990), Master Plan Nihai Raporu, C.2, DPT, Ankara.

GOSLING, D., MAITLAND, B., (1984), Concepts of Urban Design, Academy Editions, London.

HOFFMAN, P. G., (1962), World Without Want, Harper & Row, New York.

SAMIZAY, R., KAZIMEE, B., (1993), “Life In Between Residential Walls In Islamic Cities”, 221-237, M. Bulos & N. Teymur (Derl.), Housing: Design Research Education, Published By Avebury, Aldershot.

TANİLLİ, S., (1996), Uygarlık Tarihi, Çağdaş Yayınlar, İstanbul.

TEKELİ, İ., (?), “Plancının Meşruiyetini Oluşturmada Etik Sorunlar”, 1. Planlama Kongresi, Planlamanın Meşruiyeti ve Plancıların Konumları, Bildiriler Kitabı, TMMOB, Şehir Plancıları Odası, Ankara.

